

ОЛЕНА ЗЛОБИНА,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціальної психології, Інститут соціології Національної академії наук України (01021, Київ, Шовковична, 12)

OLENA ZLOBINA,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

ezlobina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-2593-788X>

Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз

Вступ

Від моменту набуття незалежності Україна стала особливим майданчиком для дослідників національно-громадянської ідентичності. Не випадково у 2018 році спеціальний випуск журналу *Post-Soviet Affairs* вийшов під назвою «Політика ідентичності в часи кризи: Україна як критичний кейс». Автори вступної статті цього номера слушно зазначали, що попри наявність детальних досліджень української ідентичності, питання еволюції ідентичності з часом або її перетворень у критичні моменти фактично залишаються поза увагою науковців, і доволі слушно припускали, що ідентичності можуть «пожорсткішати» під час серйозних криз та конфліктів, подібних до тих, які розпочалися в Україні у 2013–2014 роках (Onuch et al., 2018). Досить швидко ці передбачення виправдалися, гібридна війна переросла у повномасштабну, і тема перетворень ідентичності на прикладі кейсу України не тільки не втратила актуальності, а стала однією з центральних на конференції ASEN¹ 2023 року. Доповідь Е. Вілсона «Україна у війні: базова ідентичність та соціальне будівництво» представляє рух від неконсолідованої нації 1991 року до нації, здатної дати опір російському вторгненню, як наслідок кумулятивних змін ідентичності в результаті послідовних революцій та двох етапів війни — 2014 та 2022 років (Wilson, 2024). Загальний висновок цього та інших досліджень полягає в тому, що в Україні наразі існує високий рівень підтримки консолідованої національної ідентичності,

¹ ASEN — Асоціація з вивчення етнічної належності та націоналізму.

Цитування: Злобіна, О. (2024). Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: наративний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–24, <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.005>.

в якій громадянський та етнічний елементи неподільні. Однак цей висновок є переважно констатацією досягнутого єднання, і поза увагою дослідників залишається сам процес змін ідентичності на індивідуальному рівні під впливом війни, не ясно за рахунок чого громадянська самоідентифікація підсилюється, в які форми практичних дій вона втілюється і чи збережеться потужна консолідація надалі.

Дослідження змін національно-громадянської ідентичності в умовах гібридної та повномасштабної російсько-української війни

Дослідження процесів змін соціальних ідентичностей почалося в Україні ще за умов гібридної війни. При цьому дослідники одразу звертали увагу на те, що попередні розвідки з проблематики конкретних соціальних та політичних наслідків збройних конфліктів не надто узгоджуються з тим, що характеризує конфлікт в Україні. Зокрема, вони привертали увагу до того, що складником сучасної гібридної війни є вплив на українську національно-державно-громадянську ідентичність з боку країни-суперника з метою доведення ситуації до такого стану, коли частина населення стає на бік зовнішнього агресора та оголошує ворогом іншу частину населення власної країни. В цьому контексті досить ретельно обговорювались як перебіг гібридної інформаційної війни (Nikolaiets, 2018), так і загрози, які виникають щодо української ідентичності (Степико, 2015; Коцур, 2021). Війну на сході України розглядали як своєрідний засіб примушення до ідентичності. Самопроголошені республіки ЛДНР намагалися різними шляхами штучно сформувати у населення ідентичність належності до нових утворень. Частина населення непідконтрольних Україні територій пручалася насильницькій ідентифікації та прагнула ідентифікувати себе з Україною, яка, своєю чергою, прагнула підтримати на непідконтрольних територіях українську ідентичність. Сторони конфлікту застосовували практично однакові методи примушення до ідентичності, однак примусова ідентичність була нестійкою, схильною до швидкої зміни під впливом несприятливих економічних та політичних чинників (Катаєв, 2018).

Розглядаючи особливості формування ідентичності, дослідники виокремлювали різноманітні впливи образів «іншого» й «чужого» на свідомість індивідів і соціуму в період гібридної війни в Україні. Йшлося про перетворення образу «іншого» на образ «чужого», «ворога», результатом чого вважалося посилення конфлікту ідентичностей (Кіндратець, Сергієнко, 2021). При цьому до аналізу залучалися дві важливі теоретичні категорії, необхідні для дослідження змін ідентичностей під час війни, — рекатегоризація і наратив (Somers, 1994). Слушно наголошувалося, що основою для впливу на соціальну ідентичність є наратив, однак акцент робився на конструюванні ззовні, за допомоги формування так званих озброєних наративів, історій, що підривають ворожі інститути ідентичності шляхом створення політичних і соціальних розколів та перебільшення їхньої складності. Однак результати такої діяльності оцінювались досить стримано, констатувалося, що Україна не виробила власного досить

сильного нарративу, який міг би захищати соціальну ідентичність від негативного інформаційного впливу (Богайчук, 2018).

Деякі автори, намагалися простежити динаміку змін ідентичності на тлі війни, порівнюючи дані про ідентичність, рідну мову, погляди, пов'язані з війною, в загальноукраїнських опитуваннях. Зокрема, М. Алексеев робив такий аналіз, порівнюючи дослідження 2014 та 2015 років. Результати засвідчили, що з початку збройного конфлікту відбувся сплеск громадянської національної гордості та почуття національної приналежності (Alexseev, 2015). Подібним шляхом рухалися Г. Сас та А. Лакнер, які порівнювали дані опитувань 2017 та 2018 років. У цей період було зафіксовано значний зсув від етнічної до інклюзивної громадянської української ідентичності, центрованої на українській державі, і автори навіть інтерпретували цей зсув як «рідкісний момент зміни особистості» (Sasse, Lackner, 2019: p. 94).

Загалом такий аналіз залишався радше на рівні метанаративів, дослідники, як правило, не доходили до конкретних змін на рівні особистості. Чи не єдиним винятком стало емпіричне дослідження змін ідентичності під впливом війни жителів Донбасу (Sasse, Lackner, 2018). Автори слушно зауважували, що єдиним способом, за допомоги якого перехресне дослідження може обережно підійти до питання змін особистісної ідентичності, є апеляція до повідомлень про такі зміни самих респондентів, проте в кількісному дослідженні індивідуальне сприйняття наступності та змін складно точно виміряти та перевірити. Дані чотирьох взаємозалежних опитувань, проведених 2016 року на територіях Донецької та Луганської областей, підконтрольних Україні (особисте інтерв'ю, $N = 1200$), на окупованих територіях ДНР/ЛНР (телефонне інтерв'ю, $N = 1200$), серед вимушених переселенців (ВПО) в Україні ($N = 999$) та серед тих, хто втік до Росії ($N = 1007$), показали, що не було чіткого впливу війни на ідентичність населення Донбасу. Змішана чи громадянська ідентичність збереглася у всіх чотирьох групах, а в деяких випадках навіть посилилася. Українське громадянство за самозвітами респондентів було і залишалося на момент опитування найбільш поширеною ідентичністю на підконтрольній Україні території Донбасу та серед ВПО, причому вона навіть підсилася за рахунок відходу від регіональної ідентичності.

Після повномасштабного вторгнення ситуація змінилася радикальним чином. Як слушно зауважує Н. Костенко, «факт громадянства перетворився на екзистенційний досвід людей, і ціннісне резюме ідентичності уявилося напрочуд очевидно, куди різкіше й певніше, ніж це видавалося у стані пандемії й довгострокової близькості воєнного конфлікту на Сході» (Костенко, 2022: с. 7). При цьому увага філософів, культурологів, педагогів, політологів, лінгвістів зосереджена на дослідженні впливу війни на національну ідентичність в різних контекстах: це і протиставлення киево-руської ідентичності московсько-російській (Пирожков, Хамітов, 2022), і українознавча компетентність як один із ключових чинників формування національної ідентичності української молоді (Бойко, 2022), і формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час (Журба, Шкільна, 2023), і проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни (Яремчук та ін.,

2023). Продовжуються дослідження агресивного впливу на масову свідомість з боку російського воєнного дискурсу, який використовує тактику створення альтернативної реальності, дискурсивного нагнітання ненависті, намагається змінити світогляд людей, пошкодити та знищити українську ідентичність (Ushchyna, 2022).

Соціологи зосереджують увагу переважно на колективних ідентичностях, до яких відноситься і національно-громадянська. Її зміни під впливом подій війни пов'язуються із трансформацією уявлень про минуле (відчуження від Росії, втрата комплексу меншовартості), теперішнє (підвищення в екстремальних умовах цінності надбань, які з'явилися за роки незалежності) та бажане майбутнє (входження до європейської спільноти) (Резнік, 2022).

Важливим є також висновок про те, що, попри відкритість української національної ідентичності для громадян різного етнічного походження, мовних практик чи віросповідань, вона включає в себе помітні етнокультурні елементи, акцентовані під час війни потребою відмежуватися від усього російського як такого, що притаманне агресору (Kulyk, 2023).

Дослідження актуальної структури спільнотних ідентичностей, проведене у 2023 році, підтвердило, що в загальній структурі соціальних ідентичностей громадянська ідентичність посідає наразі провідне місце, вважають її дуже важливою 81% респондентів, натомість щодо місцевої та європейської таку оцінку дали лише 55%, а релігійну ідентичність визначили як дуже важливу для себе лише 17% (Вінков, 2023).

Загалом слід констатувати, що у вітчизняному соціологічному дискурсі існує значна кількість емпіричних досліджень, присвячених переважно розгляду громадянської ідентичності, яка фактично збігається з національною ідентичністю, оскільки націю розглядають крізь призму співгромадянства, як спільноту, зорганізовану за державно-політичною ознакою. Однак лише фіксація інтеграції окремих індивідів у громадянську спільноту через усвідомлення ними своєї належності до неї надає замало можливостей для аналізу того, які зміни відбуваються на рівні особистості з переживанням цієї належності. Деякі досить успішні спроби, проаналізувати афективні компоненти громадянської ідентичності за допомогою кількісних методів (Шевченко, 2018) варто було б повторити, щоб зафіксувати зміни, породжені війною.

Виявилось, що фіксувати зміни ідентичності на індивідуальному рівні складніше, ніж на колективному. Пояснення змін, які відбуваються під час війни на рівні особистості, інколи висувають суто на основі припущень. Зокрема, М. Степико будує такий ланцюжок пояснення трансформацій особистісної ідентичності: 1 — оскільки ця ідентичність ґрунтована на відчуттях та емоціях і формується у процесі інтеріоризації всіх обставин життєдіяльності, вона не може не змінитися під впливом руйнування звичних умов у перебігу агресії; 2 — у відповідь на руйнування життєдіяльності у населення зростає відчуття згуртованості, що фіксують соціологічні дослідження; 3 — можна припустити, що саме це відчуття забезпечує збереження емоційної стійкості та оптимізму українців на довоєнному рівні; 4 — можливо, саме згуртованість є ментальною рисою української нації, що надає їй сили та незламності у скрутні часи

(Степико, 2022: с. 77). Хоча сам по собі перехід від одного твердження до іншого виглядає логічно, фактично ця система пояснень нічого не говорить саме про трансформації ідентичності, радше навпаки — стверджує, що певні ознаки, які ще у процесі формування ідентичності були інтеріоризовані як ментальна риса, допомогли протистояти руйнуванню життєдіяльності.

На жаль, конструювання ідентичності в умовах війни автори розглядають переважно в описовому плані, емпіричних розвідок поки що досить мало, а ті, що є, не фіксують змін між довоєнним та воєнним періодами. Так, дослідження національної ідентичності української студентської молоді у воєнний час показало, що найбільше українських студентів мають високий рівень чіткості національної ідентичності, проте відмінності між кількісними даними, отриманими за аналогічною методикою перед війною та під час війни, виявилися статистично незначимими (Османова, Співак, 2023).

Аналіз досліджень змін національно-громадянської ідентичності в умовах гібридної та повномасштабної війни свідчить, що ці дослідження реалізуються переважно в межах категоріального підходу, виходячи з якого суб'єкти, що належать до певної категорії, в однакових умовах діятимуть подібним чином та передбачувано. Дослідники застосовують здебільше кількісні методи, зокрема опитування різного масштабу. Водночас досліджень, які б фіксували зміни на індивідуальному рівні, не так багато. Наприклад, можна відзначити проєкт незалежного аналітичного центру *Cedos*, який з 2022 року провів вже п'ять хвиль дослідження з метою фіксації, опису й узагальнення досвідів переживання війни в Україні безпосередньо під час розгортання подій. Послідовне повторення хвиль також дає можливість відстежувати тенденції зміни переживань у часі (Рік повномасштабної війни, 2023). У межах проєкту було зібрано величезний масив нарративів, в яких інформанти заторкували і зміни власної національно-громадянської ідентичності, але, зважаючи на розвідувальний характер дослідження, автори поки що зосередилися лише на описі дійсності; більш глибокий аналітичний аналіз матеріалів ще попереду.

Цілі та теоретичний бекграунд дослідження

Метою цієї статті є визначити характер сприйняття й переживання національно-громадянської ідентичності на індивідуальному рівні, зафіксувати, чи відчувають люди якісь зміни, та окреслити тенденції трансформування національно-громадянської ідентичності під впливом війни.

Перш ніж перейти до аналізу результатів нашої емпіричної розвідки, слід уточнити, що всі теоретичні підходи до аналізу колективної ідентичності поділяють на сильні та слабкі. Сильні ґрунтуються на уявленні про чіткість групових меж та високу однорідність групи. Саме до таких підходів належить концепція національної ідентичності як такої, що визнається домінантною в різних соціальних взаємодіях (Андерсен, 2001). Слабкі, або «м'які» концепції розглядають ідентичність як множинну, плинну, постійно змінювану сутність. Саме їм надають перевагу в теоретичних дискусіях про «ідентичність» останніми роками, оскільки «жорсткі» концепти надто обмежують простір теоретизування.

Однак слабкі концепції ідентичності мають свої недоліки. Як зазначають Р. Брубейкер та Ф. Купер, «прихильники м'якої ідентичності залишають нам термін такий нескінченно еластичний, що він унеможливує серйозний аналітичний розгляд» (Brubaker, Cooper, 2000: p. 11).

Ми свідомо не акцентуємо в цьому контексті підхід до ідентичності як множинної, плинної, постійно змінюваної сутності, оскільки саме в дослідженнях національної ідентичності його застосовують досить обережно. Однак це не означає, що така ідентичність є незмінною. Виходячи з розуміння національної ідентичності за Е. Смітом, у ній можна виокремити такі об'єктивні ознаки, як мова, релігія, звичаї тощо, які самі по собі в певному вигляді присутні у кожній людині. Однак ці атрибути можуть ставати більш виразними або навпаки послаблюватися, що відповідно змінює і відчуття етнічної ідентичності (Smith, 1990: p. 23). Насправді всі так чи інакше знають про свою належність до певного національно-державного утворення, проте формальне сприйняття самого факту належності досить сильно відрізняється від феномену активного громадянства, коли людина усвідомлює цю належність як важливу для себе, відчуває себе частиною «Ми», готова діяти в інтересах своєї спільноти разом з іншими. Отже, зміни, які відбуваються щодо національно-громадянської ідентичності на особистісному рівні, можливі принаймні в бік руху від формального до неформального відчуття себе громадянином.

Також слід констатувати загальну згоду дослідників щодо впливу воєн на зміни національної ідентичності. Насильницьке протистояння розглядають як особливу форму суспільних відносин, в перебігу реалізації якої радикально перекроюються соціальні кордони, перетворюються групи та переосмислюються ідентитети (Schröder, Schmidt, 2001: p. 20). Водночас варто взяти до уваги, що соціологи набагато більше вивчали те, як ідентичності творять війну, ніж те, як війна створює ідентичності (Alexseev, 2015). І справді, знайомлячись з однією з останніх монографій, яка присвячена кейсу Ізраїлю та Палестини й має назву «Вплив тривалих мирних процесів на ідентичності в конфлікті. Переосмислення проблем миру та конфліктів», ми знаходимо в ній цілий розділ про конструювання ідентичності в затяжних конфліктах (Ricarte, 2023: pp. 31–64), що начебто виглядає надзвичайно близьким до контексту нашого дослідження. Проте виявляється, що увага авторки спрямована не на дослідження перетворень ідентичності під впливом конфлікту, а на протистояння наративів, що визначають національні проекти Ізраїлю та Палестини як окрему живильну силу підтримання конфлікту. До речі, такий погляд на російсько-українську війну також можливий і актуальний, але ми сконцентруємося саме на перетвореннях ідентичності, які внаслідок війни відбуваються на індивідуальному рівні.

Для визначення теоретичного бекграунду дослідження потрібно також зафіксувати низку процесів, які за М. Голером визначають вплив будь-якої війни на ідентичність. По-перше, війна піддає екстремальному випробуванню параметри ідентичностей, породжує низку важливих соціальних ефектів, які впливають на реконфігурацію ідентичності. По-друге, зовнішня загроза сприяє створенню тісної спільноти, згуртованої проти агресора. В такій спільноті розвиваються сильні емоції та почуття, близькість між її членами та ворожість до

інших, визначених як «вороги». По-третє, особистий досвід переживання війни, незважаючи на його болісність та амбівалентність, водночас створює виняткове відчуття єдності й товариства з членами спільноти (Haller, 2003: pp. 103–104). На тлі цих процесів формується однозначний та унікальний національний нарратив про війну, в якому ніби розмивається різноманітність досвіду та реакцій різних груп: військових; цивільних, які стали біженцями чи зазнали непоправних втрат; решти населення, яке зазнало воєнних небезпек, невизначеності та страхів, але не постраждало безпосередньо. Водночас, як показують дослідження, національний нарратив та особистий нарратив про війну демонструють значні відмінності; в деяких випадках їх навіть складно сумістити (Povrzanović, 1997).

На відміну від колективної ідентичності, яку можна розглядати на рівні спільноти, зміни персональної ідентичності потребують особливої дослідницької стратегії, яка дозволить зрозуміти, чи змінюється характер інтеріоризації людьми власної національно-громадянської належності. Для цього потрібно звернутися до самої людини та спробувати зафіксувати через її рефлексію, чи відбулись якісь зміни у її власному сприйнятті себе як громадянина України, які ознаки національно-громадянської приналежності набули для неї більшого значення, як ці зміни впливатимуть на її громадянську активність.

Якісні методи дають можливість реалізувати підхід, що вбудовує актора у відносини та історії, які змінюються в часі та просторі (Sarbin, 1986). Цей підхід припускає, що люди діють певним чином, бо інакше це фундаментально порушить їхнє відчуття буття в певний час і в певному місці. Наративний підхід є одним з відгалужень якісної методології, основним дослідницьким методом якого є біографічне інтерв'ю (life story interview). Суть його полягає в тому, що саме життєва історія фактично й репрезентує особистісну ідентичність, яку Д. МакАдамс називав нарративною ідентичністю (McAdams, 2008). Вона виявляється через те, як людина пов'язує події, вчинки й переживання минулого, теперішнього та майбутнього в життєву історію.

Як емпіричний матеріал було використано фрагменти з 38 глибинних інтерв'ю, отриманих в березні–квітні та вересні–жовтні 2023 року в дослідженні життєвих історій вимушених мігрантів¹. Частина респондентів після початку війни виїхала з України і на момент проведення інтерв'ю продовжувала залишатися за кордоном, частина повернулася додому. Після завершення біографічної розповіді про те, як війна змінила їхнє життя, респондентів просили розповісти про зміни, які відбувалися у їхньому ставленні до України, українців та української влади під час війни. З розповіді інформантів про те, як війна змінила їхнє життя, було виокремлено низку епізодів, в яких описано зміни, що відбулися з їхнім усвідомленням та переживанням власної національно-громадянської ідентичності.

Теоретично ми виходили з концептуалізації національної ідентичності, що спирається на теорію соціальної ідентичності (Tajfel, Turner, 1986; Thoits, Virshup,

¹ Наративи збирала аспірантка Інституту соціології НАНУ К. Кріжик у перебігу виконання НДР «Соціальні очікування як чинник конструювання взаємодій в умовах суспільної нестабільності».

1997), яка передбачає як самокатегоризацію (*ідентифікацію як*), так і самоідентифікацію (*ідентифікацію з*). Під самокатегоризацією розуміють когнітивне групування себе та інших членів категорії як подібних («нас») на відміну від членів іншої категорії («вони»), під самоідентифікацією — сприйняття своєї групи та свого членства в ній як значущого, бажаного та важливого. Також застосовувалося положення Дж. Фіні про етнічну ідентичність як динамічний багатовимірний конструкт, що стосується усвідомлення себе як члена етнічної групи (Phinney, 1993), у поєднанні зі спорідненою категорією «національна ідентичність» (ототожнення не з етносом, а з нацією). Ми рухалися в логіці ідентичності як динамічного процесу, що відбувається у повсякденному житті, й акцентували увагу на процесі її формування, тобто на тому, як люди приходять до розуміння наслідків своєї національно-етнічної приналежності та прийняття рішень щодо її ролі у своєму житті (Ong et al., 2010). Ми також спиралися на підтверджену в дослідженнях трифакторну структуру етнічної ідентичності, яка складається з корельованих одне з одним, але різних поведінкових, когнітивних та афективних компонентів (Gaines et al., 2010). До когнітивного компонента відносять знання та уявлення про етнічні й національні особливості людини та групи, усвідомлення приналежності до нації / етносу; до афективного — оцінку приналежності до нації / етносу, спрямованість відповідних стереотипів; до поведінкового — національно-етнічно забарвлену специфіку дій та вчинків. Для фіксації змін ми застосовували такі теоретично розрізнявані компоненти соціальної ідентифікації: (1) самокатегоризація; (2) оцінка; (3) важливість; (4) прихильність та взаємозалежність; (5) соціальна вкоріненість; (6) поведінкова участь; (7) зміст і значення (Ashmore et al., 2004). Нарешті, аналізуючи представлені онтологічні наративи, ми спиралися на те, що вони впливають на діяльність, свідомість і переконання і, своєю чергою, піддаються їхньому впливу (Carr, 1986).

Зміни компонентів соціальної ідентифікації

Загалом в перебігу аналізу наративів було виокремлено кілька тенденції у змінах персональної ідентичності, які систематизовано за наведеними вище компонентами соціальної ідентифікації¹.

Зміни самокатегоризації. Коли йдеться про приписані колективні ідентичності, до яких належить і національно-громадянська, на індивідуальному рівні слід розрізняти два процеси — формального знання про належність до певної категорії та самокатегоризації в суб'єктивному значенні, внаслідок якої ця ідентичність особисто визнається самовизначальною. Оскільки всі кількісні дослідження в період гібридної та повномасштабної війни фіксували постійне збільшення загальної кількості тих, хто ідентифікував себе першою чергою як громадянина України, тоді як тих, хто віддавав перевагу регіональній, місцевій

¹ Зважаючи на розвідувальний характер дослідження, ми обмежимося більш простими властивостями, зміни яких можна попередньо оцінити на наявному матеріалі. Поза увагою в цій статті залишиться категорія «зміст і значення», яка охоплює широкий семантичний простір, у якому перебуває ідентичність, включно з ідеологією, приписуваними характеристиками, історією колективної ідентичності тощо.

ідентичності або, навпаки, самокатегоризував себе як громадянина Європи чи світу, було досить мало, вірогідність побачити такий нарратив в розвідувальному дослідженні була незначною. Однак в одному випадку процес зміни самокатегоризації був відрефлексований респонденткою досить чітко. Вона описала його так: «Раніше я себе відчувала досить такою космополіткою, типу я громадянка цього світу, то, напевно, від цього часу я дуже себе гордо почуваю українкою, українка і все, українка і крапка» (ж., 22)¹. У цьому висловлюванні можна зафіксувати водночас категоризацію себе з точки зору певної соціальної групи та високий ступінь упевненості, з яким людина класифікує себе в термінах певної соціальної групи.

Водночас для переважної більшості опитаних запитання про зміну самокатегоризації не актуалізувалося в наративі й навіть його постановка викликала подив. Теоретично це можна пояснити так. Попередньо у свідомості людини будь-яка колективна ідентичність в її інституціалізованій формі утверджена як самозрозуміла соціальна реальність. Натомість особистісна ідентичність досить варіативна й передбачає різні варіанти реалізації тих чи тих соціальних ідентичностей. Відповідно, замість того, щоб просто дізнатися про наявну реальність, завдання, пов'язане з самовизначенням через соціальну ідентичність, полягає в тому, щоб увійти в резонанс з цією реальністю (Ashforth, Schinoff, 2016). Тобто можна припустити, що відсутність змін у самокатегоризації спостерігається на тлі вже досягнутого попередньо резонансу особистісної та національно-громадянської ідентичності. За таких умов питання про зміни фактично втрачає сенс. Як зауважила одна з респонденток: «Це моя країна, як можна до неї змінити щось. Це як до мами змінити ставлення» (ж., 45).

Зміни оцінки. Оцінка — це позитивне чи негативне ставлення людини до відповідної соціальної категорії. Розрізняють дві форми оцінки: приватну і суспільну повагу (Sellers et al., 1998). Щоб розрізнити ці дві основи оцінки, використовують такі індикатори: (а) судження про прихильність, висловлені людьми щодо їхньої власної ідентичності, і (б) судження про міру, якою інші цінують або знецінюють власну групу людини. Загалом війна підсилила позитивне ставлення до національно-громадянської ідентичності як на приватному, так і на суспільному рівні. Зсередини це можна спостерігати в різних формах. Це може бути перегляд негативної оцінки: «Раньше я думала, что они [українці] больше какие-то все дикие и недружелюбные. Но вот даже судя по тому... как все помогают друг другу в Украине, то для меня они стали гораздо лучше, в принципе» (ж., 19). Фіксується також перехід від нейтрального ставлення до позитивного: «Раніше, ну українці і українці. А зараз — ага, українці тире сила, українці тире незламність. Це ми, це дуже круто. І кожен може про це сказати» (ж., 20). Позитивне ставлення зміцнюється на персональному рівні за рахунок руйнування негативних стереотипів, формується інший образ спільноти, згуртованої та здатної на спротив та відродження країни: «100% почала краще ставитися до України і українців... я зрозуміла, що в нас як мінімум є, в українців, люди, які

¹ Цитування тут і далі наведено мовою оригіналу зі збереженням лексики. В дужках наведено відомості про вік та стать респондента.

готові будувати цю країну». Як і у випадку з самокатегоризацією в тих, хто вже мав сильну позитивну оцінку власної спільноти, змін немає: «Українці які були, такі вони й є. За свою землю вони голими руками задушать, загризуть і всьо. А роблять все уже для того, щоб перемогти. Ми свою країну не віддамо. Ми такі були, такі й є, такі й будемо» (ж., 45).

У наративах відзначаються і зміни оцінок ззовні, зміна ставлення до України та українців з боку інших народів, що також сприяє підвищенню позитивної оцінки власної соціальної ідентичності: «Будь-який європеець чи іноземець, якого я зустрічаю, може мені щастить зустрічати таких людей, але вони всі вражені, і я дуже багато відгуків чула про те, що якби Росія напала на їх країну, вони не впевнені, щоб люди були настільки між собою згуртовані і були б готові боротися за свою країну, підтримувати і допомагати один одному» (ж., 33).

Зміни важливості. Наступний компонент — це важливість, сприйняття індивідом відповідної соціальної ідентичності як ключової для самооцінки. Цей компонент інколи позначають як «сила ідентифікації» (Ashmore et al., 2004). Важливість поділяють на явну та приховану. Явна — це суб'єктивна оцінка індивідом того ступеня, до якого колективна ідентичність важлива для його загального самовідчуття. Прихована, або імпліцитна важливість — це розміщення членства в певній групі в ієрархічно організованій власній системі колективних ідентичностей, яке фактично присутнє але не обов'язково усвідомлюється. Цю характеристику часто інтерпретують як помітність (Sellers et al., 1998).

Найбільш суттєві зміни в цьому компоненті ідентичності пов'язані не стільки зі зростанням важливості як такої, скільки з актуалізацією важливості прихованої. Те, що було важливим імпліцитно, набуває статусу важливого явно. От як виглядає такий перехід в описі респондентки: «Я переосмислювати почала свою, нашу національну ідентичність, що для мене взагалі дім і наскільки оці всі речі, до яких я звикла просто, наскільки вони для мене були важливі весь цей час, я це зрозуміла, саме втративши їх» (ж., 24). Характерно, що водночас застосовуються два означення національної ідентичності — «своя» і «наша», тобто явною стає важливість як особистісної, так і колективної ідентичності.

Подібний процес, відбувається і з усвідомленою оцінкою важливості власної національно-громадянської приналежності. Її відчуття також підсилюється, що прямо прочитується в наративах: «Я завжди знала,.. що ми нація унікальна, але тут ще більш явно стало, через кризисне таке загострення» (ж., 24).

Зміни емоційної прихильності. Ще одним елементом колективної ідентифікації є почуття належності або емоційної прихильності до групи. Деякі дослідники взагалі вважають, що такі розглянуті нами вище показники внутрішньогрупової ідентифікації, як категоризація або важливість, стосуються саме прагнення індивіда позначити близькість до групи (Smith et al., 1999). Якщо в процесі самокатегоризації фіксується знеособлене ставлення до соціальної прихильності групи, то через емоційну прихильність виявляється особистісна цінність для індивіда певної групової належності.

Війна максимально актуалізує цю складову національно-громадянської самоідентифікації насамперед через загострене відчуття того, що доля групи

сприймається як така, що збігається з особистісною долею. В наративах акцентується прагнення підкреслити незмінність своєї емоційної прихильності («я как любила страну, так и люблю» (ж., 19); «я Україну менше любити не стала» (ж., 53); «завжди вірив в Україну, любив Україну» (ч., 42), «любила і буду любити» (ж., 48)). Така реакція є ще одним підтвердженням досягненого попередньо резонансу особистісної та національно-громадянською ідентичності. Частіше вона зустрічається у респондентів середнього та старшого віку, в яких життєві оцінки та переконання сформувалися досить давно, але є і в зовсім молодих респондентів¹.

Щодо змін емоційної прихильності, вони можуть бути різного типу. З одного боку, це зміни, які відбуваються не стільки за рахунок підсилення афективного компонента, скільки через загальне загострення емоційного сприйняття реалій війни: «Я близько до серця почала все сприймати, і якась включилась в мене свідомість національна... щоб якось кардинально, моє ставлення не мінялось. Я просто стала більш як оголений дріт якийсь» (ж., 21). З іншого боку, це саме підсилення емоційного зв'язку, перехід від самокатегоризації до виразної прихильності: «Якщо раніше я знала, що я українка, я цю позицію тримала... Але зараз я знаю, що я цим дуже пишаюся» (ж., 21).

Таке підсилення відчуття гордості формується на різних підставах. По-перше, це гордість за націю, яка в горнилі війни набуває самодостатності: «Ти реально більше пишаєшся, а як можна по-іншому, якщо різко до війни тебе знали як частину Росії, а зараз тебе знають як круту країну, представника крутої нації. Ясно, що ти пишаєшся» (ж., 30).

По-друге, це наслідок об'єднання свого відчуття «Я» з груповим «Ми». Таке злиття має виразний афективний компонент, причому підтверджено, що висока інтроєкція майже завжди пов'язана з позитивною оцінкою (Tropp, Wright, 2001). Війна актуалізувала відчуття єднання з нацією, що насправді є досить унікальним моментом, який відрефлексовано і в наративах: «Наскільки ми виявилися все-таки об'єднаними, це дуже круто, це дуже надихає, я розумію, що, напевно, це рідкість — відчутти настільки цю силу народу, силу України, патріотичності» (ж., 22). Відповідно відчуття гордості виникає внаслідок як переживання єднання з людьми, які і є в сукупності уособленням власної нації: «Я вірю, я знаю, що українці дуже люблять свою землю і готові її захищати до останньої краплі своєї крові. Я просто почала ще більше пишатися людьми» (ж., 24).

Українці сприймаються як носії низки позитивних якостей, які уявила війна. На цьому тлі фіксуються зміни у сприйнятті саме спільноти. Виокремлюють

¹ У подальших кількісних дослідженнях варто, очевидно, враховувати, що сам по собі вік не є безпосередньо чинником, що визначає можливості досягнення резонансу соціальної та особистісної ідентичності. Аналіз цього процесу є окремим дослідницьким питанням і потребує уваги до тих образів нації, які формуються у процесі первинної соціалізації. Наприклад, дослідження дискурсивного конструювання української національної ідентичності показало, що дискурс, відображений у шкільних підручниках, формує образ нації через образ «українца», який подають переважно в етнічному ключі (Щербак, 2017). Водночас в усіх проаналізованих наративах незалежно від віку респонденти транслювали національно-громадянську самоідентифікацію.

їх (українців) ключову роль у протистоянні ворогу («всі перемоги в країні, все, що стається в Україні доброго, гарного, хорошого, це завдяки людям» (ж., 48); силу та мужність («раніше, ну українці і українці. А зараз — ага, українці тире сила, українці тире незламність» (ж., 20); згуртованість («було супер неочікувано, які ми згуртовані. Ти коли малий і ти коли ростеш з цим, ти навіть не задумуєшся, ну да українці, “моя хата з краю”. А коли стосується реально величезної проблеми, то якось неочікувано всі просто така міць, міць і єдність» (ж., 35). Як наслідок на особистісному рівні відбувається взаємне підсилення позитивних оцінок і емоційних переживань: «Самая большая ценность — это наш народ! Я это не говорю, как пафосные слова или для красивого слова, я это говорю, потому что чувствую» (ж., 68).

Нарешті, емоційну прихильність до групи можна простежити й через емоційні зв'язки із символами, які її представляють. Описуючи зміни, що відбулися, одна з респонденток так позначила цей момент: «Я до цього любила дуже Україну, але мені здається... трошки моє ставлення змінилось, дійсно, я тепер усюди там з прапором, усюди “Україна! Україна! Ми сильні! Ми незламні!”» (ж., 20).

Зміни соціальної вкоріненості. Соціальна вкоріненість або соціальна включеність вважається більш соціологічним елементом колективної ідентичності, оскільки розглядає особистість спільно із соціальним середовищем (Ashmore et al., 2004). На відміну від афективної прихильності, яка позначає близькість людини до певної соціальної категорії, соціальна включеність характеризує вбудованість колективної ідентичності індивіда в соціальні мережі та міжособистісні стосунки. В наративах зміни в цій сфері відзначалися як у контексті загального зростання міжособистісної підтримки («раніше такої згуртованості і підтримки не було,.. хотілося, щоб українці лишилися на такій самій хвилі після закінчення війни» (ж., 33)), так і в контексті індивідуального досвіду («коли я займалася волонтерською діяльністю, я збирала дуже великі суми грошей дуже швидко від незнайомих людей, тому що вони просто хотіли допомогти» (ж., 24)).

Зміни поведінкової залученості. Поведінкова залученість визначається через те, наскільки люди беруть участь у діях, які безпосередньо стосуються відповідної категорії колективної ідентичності. На відміну від соціальної включеності, яка характеризує участь у соціальних мережах, поведінкова залученість вказує на дії людини, які характеризують її належність до певної соціальної категорії. В наративах такі зміни були представлені як зміни поведінки, спрямовані на підсилення національно-громадянської ідентичності. До них належить насамперед зміна мовних практик, що сприймається як засіб підтвердження національно-громадянської ідентичності: «перейшла на українську мову» (ж., 20); «розмовляю зараз зі своїми друзями українською, і я рада, що володію українською в якійсь певній мірі, неідеально, але хоч щось» (ж., 23). Це фіксується як загальна позитивна тенденція зміцнення національної ідентичності: «Зараз українська стала ще більше як зброя,.. це класно бачити, як ці всі зміни відбуваються в Україні, що люди більше свідомі щодо до цього» (ж., 24).

Крім мовних практик маркером поведінкових змін є зміна практик культурних, намагання більше дізнатися про історію країни: «Я київське дитя панелек, тому українська або там навіть колядки я не співала ніколи в житті, тобто в мене

зовсім інший бекграунд. І класно бачити, що зараз ... взагалі дізнаємося про свою історію нарешті, читаємо щось» (ж., 24).

Нарешті в наративах не лише фіксується загальна тенденція згуртованості і готовності допомагати, а й описуються реальні дії, спрямовані на допомогу військовим та цивільним, які постраждали від війни: «Ми там і свічки робимо, і одяг збираємо, передаємо, і на потреби на Бахмут... звичайно, класно, що об'єдналися і почали щось робити, почали віддавати, ділитися» (ж., 40).

Після виокремлення зазначених тенденцій було здійснено триангуляцію за допомоги порівняння наших висновків з тими, які можна було зробити на підставі частин наративів, наведених у звітах *Cedos* по всіх хвилях дослідження.

Зокрема, в незалежно зібраних наративах було виявлено збіги щодо 4-х компонентів, представлених у нашому аналізі.

Зміни важливості було підтверджено в ключовому компоненті — у переході прихованої важливості в явну: «Тільки тепер я зрозуміла, що значить бути україною» (ж., 56, лютий 2023) (див.: Рік повномасштабної війни, 2023).

Зміни емоційної прихильності було констатовано в наративах упродовж усього періоду спостережень, починаючи з першої хвилі у березні 2022 року («я ще більше полюбила свою країну»; «відчула шалену єдність з українцями і дуже пишаюся нашою» державою») (див.: Перші дні повномасштабної війни, 2022).

Це зміцнення відчуття єдності транслювалося й надалі («ми стали одним цілим» (ж., 63)) (див.: Шість місяців повномасштабної війни, 2022).

У наративах ми знаходимо також сюжети спільності долі людини та всієї нації («раптом стало важливе не лише наше “Я”, а й наше “Ми” для виживання особистості та нації» (ж., 23) (див.: Дев'ять місяців повномасштабної війни, 2023).

Зміни соціальної включеності виражаються через актуалізацію власної причетності до життя країни («я стала набагато більше цікавитися всім, що відбувається навколо мене, і соціально-політичним життям у країні. Наче прокинулася від сну» (ж., 27) (див.: Шість місяців повномасштабної війни, 2022).

Нарешті, зміни поведінкових практик також представлені в наративах через зміну мовних практик, бажання доторкнутися до колективної історії («стало більше розуміння та цікавості своєю ідентичністю, історією країни. Більше людей переходять на українську мову» (ж., 41)) (див.: Шість місяців повномасштабної війни, 2022).

Як бачимо, і за змістом, і семантично наративи дуже подібні і транслюють практично однакові елементи змін у національно-громадянській самоідентифікації на особистісному рівні. Це дає певні підстави вважати зафіксовані нами тенденції такими, що в першому наближенні дають картину змін, які відбуваються під впливом війни й можуть слугувати певним підґрунтям для подальшого розвитку досліджень в цьому напрямі.

Попередні підсумки та подальші перспективи

Отже, аналіз наративів дав змогу окреслити напрями змін національно-громадянської ідентичності під час війни в усіх компонентах самоідентифікації. Зафіксовано зміцнення самокатегоризації на тлі позитивного когнітивного гру-

пування з боку респондентів себе та інших членів категорії через почуття «Ми», а також підсилення самоідентифікації через сприйняття свого членства у групі як значущого та важливого. Переважно в наративах українці ототожнюються не з етносом, а з нацією, тому в основі самоідентифікації — не національно-етнічна, а національно-громадянська ідентичність. Підтверджено, що під впливом війни відбуваються динамічні зміни внаслідок перегляду людьми своєї національно-громадянської приналежності, що призводить як до когнітивних та афективних перетворень самоідентифікації, так і до змін поведінкових практик у соціальних взаємодіях.

Водночас війна контекстуально створила ситуацію, в якій респонденти змогли «побачити непомітне», увиразнити як переваги, так і слабкі аспекти реконфігурації ідентичностей. Це насамперед стосується компонента самоідентифікації «зміст і значення», який охоплює широкий простір аналізу ідентичності, із зверненням до ідеології, історії колективної ідентичності тощо. Результати проведених розвідок окреслюють можливості подальших досліджень саме цього компонента в процесі змін національно-громадянської ідентичності. Зокрема, привертає увагу проблема розколів. Аналіз наративів показав, що потужний тренд на єднання не є суцільним. На тлі згуртованості поглиблюються і протистояння. У наративах фіксуються ціннісні розколи («поділилися люди. Все розокремлюється. І коли ти чуєш, що не так вони мислять, як ти, моментально ставиш собі таку скляну стінку, і ти їх не чуєш, і взагалі ти не хочеш, щоб вони до тебе наближались на два метри» (ж., 45)). Явно виокремлюється розкол щодо мовних практик («до тих людей, які “какая різниця, рускій — мой первый язык, я так не умею на украинском” ... це просто хочеться, я не знаю, задушить тих людей» (ч., 20)). Предметом зіткнень стають історичні наративи («змінилось ставлення до оцих власне українців, які не розуміють, не знають історії, не знають контексту... Я не знаю, що в них. Це так дуже гарно працює російська пропаганда чи вони реально такі несповна розуму» (ч., 20)). Не сприймається толерантне ставлення до російської культури («я відчував багато разів сором за наших біженців, коли вони, ну умовно, у нас там якісь бої кошмарні йдуть, а вони спокійно включають Юру Шатунова і з бутилкою вина танцюють на вулиці, на скамейке під російську...» (ч., 42)).

Отже, національний наратив про війну, в якому ніби розмивається різноманітність досвіду та реакцій різних груп, не є наразі монолітним. З одного боку, війна сприяла послабленню міжгрупових упереджень через рекатегоризацію «Ми» та «Вони» всередині населення країни на більш інклюзивне «Ми». Таким чином, у початково дихотомічному міжгруповому контексті, який був характерним для українського суспільства до війни, утворилися сприятливі умови для формування спільної внутрішньогрупової ідентичності. Частково цей процес відбувається через зміни національно-громадянської самоідентифікації завдяки поширенню серед загалу не лише усвідомлення, а й практичного підкріплення власної ідентичності через перехід на нові мовні та культурні практики, звернення до вивчення національної історії тощо. З іншого боку, у сформованому війною спільному національно-громадянському «Ми» залишаються джерела протистоянь, і поки що не ясно, наскільки потужна сила єднання в протидії наявним розколам.

Джерела

- Богайчук, В. (2018). Соціальна ідентичність в умовах гібридної війни. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка : педагогічні науки*, 8, 167–175.
- Бойко, С. (2022). Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*, 30, 17–22.
- Вінков, В. (2023). Соціально-психологічні аспекти переживання загроз ідентичності в умовах війни. *Психологічні перспективи*, 42, 24–37.
- Дев'ять місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2023). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/devyat-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini.-dumky-perezhyvannya-diyi-3.pdf>
- Журба, К., Шкільна, І. (2023). Формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час. *Advanced Linguistics*, 11, 146–153.
- Катаєв, С.Л. (2018). Примушення до ідентичності як технологія гібридної війни (випадок Донбасу). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 41, 29–34.
- Кіндратець, О., Сергієнко, Т. (2021). Особливості формування ідентичності українців в умовах гібридної війни. *Політикус*, 1, 40–46.
- Костенко, Н. (2022). Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–21.
- Коцур, В. (2021). Українська ідентичність в умовах «гібридної» війни російської федерації проти України. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія «Історичні науки»*, 1, 83–105.
- Османова, А., Співак, Л. (2022). Національна ідентичність української студентської молоді у воєнний час. *Психологія: реальність і перспективи*. Збірник наукових праць РДГУ, 18, 132–140.
- Перші дні повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2022). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/pershi-dni-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-2.pdf>
- Пирожков, С., Хамітов, Н. (2022). Війна і мир в Україні: шляхи до реальної перемоги і розвитку. *Вісник Національної академії наук України*, 9, 38–49.
- Резнік, О. (2022). Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. Взято з: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnistza-umov-viyini-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhciv>
- Рік повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2023). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/rik-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi.pdf>
- Степико, М.Т. (2015). Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії. *Стратегічна панорама*, 1, 135–139.
- Степико, М.Т. (2022). Трансформації ідентичностей громадян України в умовах російської агресії. *Стратегічна панорама*, 2, 76–84.
- Шевченко, С.Л. (2018). Громадянська ідентичність в емоційних вимірах. *Український соціум*, 3, 33–61.
- Шість місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. (2023). Взято з: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/shist-misyacziv-povnomasshtabnoi%CC%88-vijny-v-ukrai%CC%88ni-dumky-perezhyvannya-dii%CC%88-1.pdf>
- Щербак, І. (2017). Конструювання української національної ідентичності засобами прихованого навчального плану. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 38, 68–75.
- Яремчук, С., Дияк, В., Тушко, К. (2023). Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*, 1, 105–111. <https://doi.org/10.15421/172317>

Alexseev, M. (2015). War and Sociopolitical Identities in Ukraine. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 392. Retrieved from: https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/Perp392_Alexseev_Oct2015.pdf

Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Ashforth, B.E., Schinoff, B.S. (2016). Identity Under Construction: How Individuals Come to Define Themselves in Organizations. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 3, 111-137. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062322>

Ashmore, R.D., Deaux, K., McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and Significance of Multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130, 80-114. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.1.80>

Brubaker, R., Cooper, F. (2000). Beyond «Identity». *Theory and Society*, 29(1), 1-47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>

Carr, D. (1986). Narrative and the real world. *History and Theory*, 25, 117-131. <https://doi.org/10.2307/2505301>

Gaines, S.O., Bunce, D., Robertson, T., Barlow Wright with Yoeri Goossens, Wright, B., Goossens, Y., Heer, D., Lidder, A., Mann, A., Minhas, S. (2010). Evaluating the Psychometric Properties of the Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) within the United Kingdom. *Identity*, 1, 1-19. <https://doi.org/10.1080/15283481003676176>

Haller, M. (2003). War and national identity. *Polemos*, 1-2, 91-116.

Kulyk, V. (2023). National Identity in Time of War: Ukraine After the Russian Aggressions of 2014 and 2022. *Problems of Post-Communism*, July, 1-13. <https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2224571>

McAdams, D.P. (2008). Personal narratives and the life story. In: O. John, R. Robins, L. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* / 3rd ed. (pp. 242-262). New York: Guilford Press.

Nikolaiets, Y. (2018). The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium*, 3, 117-133.

Ong, A., Fuller-Rowell, T.E., Phinney, J.S. (2010). Measurement of Ethnic Identity: Recurrent and Emergent Issues. *Identity*, 1, 39-49. <https://doi.org/10.1080/15283481003676226>

Phinney, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 3, 499-514. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.499>

Povrzanović, M. (1997). Identities in War. Embodiments of Violence and Places of Belonging. *Ethnologia Europaea*, 27, 153-162.

Ricarte, J. (2023). *The Impact of Protracted Peace Processes on Identities in Conflict. The Case of Israel and Palestine*. Palgrave Macmillan Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2

Sarbin, T. (Ed.). (1986). *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct*. New York: Praeger Publishers / Greenwood Publishing Group.

Sasse, G., Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 2-3, 139-157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>

Sasse, G., Lackner, A. (2019). War and state-making in Ukraine: Forging a civic identity from below? *The Ideology and Politics Journal*, 1, 75-98.

Schröder, I.W., Schmidt, B.E. (2001). Introduction: violent imaginaries and violent practices. In: B.E. Schmidt, I.W. Schröder (Eds.), *Anthropology of violence and conflict* (pp. 1-24). London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203451861>

Sellers, R.M., Smith, M.A., Shelton, J.N., Rowley, S.A.J., Chavous, T.M. (1998). Multidimensional Model of Racial Identity: A Reconceptualization of African American Racial Identity. *Personality and Social Psychology Review*, 2(1), 18-39. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0201_2

Smith, A.D. (1991). *National Identity*. London: PENGUIN BOOKS.

Smith, E.R., Murphy, J., Coats, S. (1999). Attachment to groups: Theory and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 94-110. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.1.94>

Somers, M. (1994). The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*, 5, 605-649. <https://doi.org/10.1007/BF00992905>

Tajfel, H., Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel, W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* / 2nd ed. (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall Publishers.

Taylor, Ch. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard: Harvard University Press.

Thoits, P.A., Virshup, L.K. (1997). Me's and we's: Forms and functions of social identities. In: R.D. Ashmore, L.J. Jussim (Eds.), *Self and identity: Fundamental issues* (pp. 106-133). Oxford: Oxford University Press.

Tropp, L.R., Wright, S.C. (2001). Ingroup identification as the inclusion of ingroup in the self. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(5), 585-600. <https://doi.org/10.1177/0146167201275007>

Ushchyna, V. (2022). From Conflict of Discourses to Military Conflict: Multimodality of Identity Construction in Russo-Ukrainian War Discourse. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2, 130-143. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.2.ush>

Wilson, A. (2024). Ukraine at War: Baseline Identity and Social Construction. *Nations and Nationalism*, 30(1), 8-17. <https://doi.org/10.1111/nana.12986>

Отримано 02.04.2024

References

A year of full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/rik-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini-dumky-perezhyvannya-diyi.pdf> [= Пік 2023].

Alexseev, M. (2015). War and Sociopolitical Identities in Ukraine. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 392. Retrieved from: https://www.ponarseurasia.org/wp-content/uploads/attachments/Pepm392_Alexseev_Oct2015.pdf

Anderson, B. (1991). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Ashforth, B.E., Schinoff, B.S. (2016). Identity Under Construction: How Individuals Come to Define Themselves in Organizations. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 3, 111-137. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-041015-062322>

Ashmore, R.D., Deaux, K., McLaughlin-Volpe, T. (2004). An organizing framework for collective identity: Articulation and Significance of Multidimensionality. *Psychological Bulletin*, 130, 80-114. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.1.80>

Bohaichuk, V. (2018). Social identity in the context of hybrid war. [In Ukrainian]. *Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Pedagogical Sciences*, 8, 167-175. [= Бойайчук 2018].

Boiko, S. (2022). Formation of the National Identity of Ukrainian Youth in the Conditions of the Russian-Ukrainian War. [In Ukrainian]. *Ukrainoznavchyi Almanakh*, 30, 17-22. [= Бойко 2022].

Brubaker, R., Cooper, F. (2000). Beyond «Identity». *Theory and Society*, 29(1), 1-47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>

Carr, D. (1986). Narrative and the real world. *History and Theory*, 25, 117-131. <https://doi.org/10.2307/2505301>

Gaines, S.O., Bunce, D., Robertson, T., Wright, B., Goossens, Y., Barlow Wright with Yoeri Goossens, Heer, D., Lidder, A., Mann, A., Minhas, S. (2010). Evaluating the Psychometric Properties of the Multigroup Ethnic Identity Measure (MEIM) within the United Kingdom. *Identity*, 1, 1-19. <https://doi.org/10.1080/15283481003676176>

Haller, M. (2003). War and national identity. *Polemos*, 1-2, 91-116. <https://doi.org/10.15421/172317>

Kataiev, S. (2018). Compulsion to Identity as a Technology of Hybrid War (Case of Donbass). [In Ukrainian]. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*, 41, 29-34. [= Караєв 2018].

Kindratets, O., Serhiienko, T. (2021). Peculiarities of the formation of identity of Ukrainians in conditions of a hybrid war. [In Ukrainian]. *Politicus*, 1, 40-46. [= Кіндратець 2021].

Kostenko, N. (2022). Inside and outside of identity in the cultural experience of pandemic and war. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 5-21. [= Костенко 2022].

Kotsur, V. (2021). Ukrainian identity in the Russian Federation's hybrid war against Ukraine. [In Ukrainian]. *Sotsium. Dokumenty. Komunikatsia. Series: "Historical sciences"*, 1, 83-105. [= Коцур 2021].

Kulyk, V. (2023). National Identity in Time of War: Ukraine After the Russian Aggressions of 2014 and 2022. *Problems of Post-Communism*, July, 1-13. <https://doi.org/10.1080/10758216.2023.2224571>

McAdams, D.P. (2008). Personal narratives and the life story. In: O. John, R. Robins, L. Pervin (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* / 3rd ed. (pp. 242-262). New York: Guilford Press.

Nikolaiets, Y. (2018). The use of mass media content in the Russian-Ukrainian informational confrontation in 2014–2016. *Humanitarium*, 3, 117-133.

Nine months of full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/devyat-misyacziv-povnomashtabnoyi-vijny-v-ukrayini.-dumky-perezhyvannya-diyi-3.pdf> [= Дев'ять 2023].

Ong, A., Fuller-Rowell, T.E., Phinney, J.S. (2010). Measurement of Ethnic Identity: Recurrent and Emergent Issues. *Identity*, 1, 39-49. <https://doi.org/10.1080/15283481003676226>

Povrzanović, M. (1997). Identities in War. Embodiments of Violence and Places of Belonging. *Ethnologia Europaea*, 27, 153-162.

Osmanova, A., Spivak, L. (2022). National identity of Ukrainian university youth in the time of war. [In Ukrainian]. *Psykhoholia: Real'nist' i Perspektyvy*. Collection of scientific works of RDSU, 18, 132-140. [= Османова 2022].

Phinney, J.S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 3, 499-514. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.108.3.499>

Pyrozhekov, S., Khamitov, N. (2022). War and peace in Ukraine: ways to real victory and development. [In Ukrainian]. *Bulletine of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 9, 38-49. [= Пирожков 2022].

Reznik, O. (2022). *Collective identity under conditions of war: from an inferiority complex to a nation of winners.* [In Ukrainian]. Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (DIF). Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnistza-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv>. [= Реznік 2022].

Ricarte, J. (2023). *The Impact of Protracted Peace Processes on Identities in Conflict. The Case of Israel and Palestine.* Palgrave Macmillan Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-16567-2_2

Sarbin, T. (Ed.). (1986). *Narrative Psychology: The Storied Nature of Human Conduct.* New York: Praeger Publishers / Greenwood Publishing Group.

Sasse, G., Lackner, A. (2018). War and identity: the case of the Donbas in Ukraine. *Post-Soviet Affairs*, 2-3, 139-157. <https://doi.org/10.1080/1060586X.2018.1452209>

Sasse, G., Lackner, A. (2019). War and state-making in Ukraine: Forging a civic identity from below? *The Ideology and Politics Journal*, 1, 75-98.

Schröder, I.W., Schmidt, B.E. (2001). Introduction: violent imaginaries and violent practices. In: B.E. Schmidt, I.W. Schröder (Eds.), *Anthropology of violence and conflict* (pp. 1-24). London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203451861>

Sellers, R.M., Smith, M.A., Shelton, J.N., Rowley, S.A.J., Chavous, T.M. (1998). Multidimensional Model of Racial Identity: A Reconceptualization of African American Racial Identity. *Personality and Social Psychology Review*, 2(1), 18-39. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0201_2

Shcherbak, I. (2017). Construction of Ukrainian national identity by means of hidden curriculum. [In Ukrainian]. *Bulletine of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*, 38, 68-75. [= Шчербак 2017].

Shevchenko, S. (2018). Citizenship identity in emotional dimensions. [In Ukrainian]. *Ukrains'kyi Sotsium*, 3, 33-61. [= Шевченко 2018].

Six months of full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions. (2023). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/shist-misyacziv-povnomashtabnoi%CC%88-vijny-v-ukrai%CC%88ni-dumky-perezhyvannya-dii%CC%88-1.pdf> [= Шість 2023].

Smith, A.D. (1991). *National Identity.* London: PENGUIN BOOKS.

- Smith, E.R., Murphy, J., Coats, S. (1999). Attachment to groups: Theory and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 94-110. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.1.94>
- Somers, M. (1994). The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach. *Theory and Society*, 5, 605-649. <https://doi.org/10.1007/BF00992905>
- Stepyko, M. (2015). Challenges and threats to the Ukrainian identity in terms of Russian aggression. [In Ukrainian]. *Stratehichna Panorama*, 1, 135-139. [= Степико 2015].
- Stepyko, M. (2022). Transformations of Ukrainian citizens' identities in the time of Russian aggression. [In Ukrainian]. *Stratehichna Panorama*, 2, 76-84. [= Степико 2022].
- Tajfel, H., Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. In: S. Worchel, W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* / 2nd ed. (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall Publishers.
- Taylor, Ch. (1989). *Sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard: Harvard University Press.
- The first days of the full-scale war in Ukraine: thoughts, feelings, actions*. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/persh-dni-povnomashtabnoy-vijny-v-ukrayini-2.pdf> [= Перші 2022].
- Thoits, P.A., Virshup, L.K. (1997). Me's and we's: Forms and functions of social identities. In: R.D. Ashmore, L.J. Jussim (Eds.), *Self and identity: Fundamental issues* (pp. 106-133). Oxford: Oxford University Press.
- Tropp, L.R., Wright, S.C. (2001). Ingroup identification as the inclusion of ingroup in the self. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27(5), 585-600. <https://doi.org/10.1177/0146167201275007>
- Ushchyna, V. (2022). From Conflict of Discourses to Military Conflict: Multimodality of Identity Construction in Russo-Ukrainian War Discourse. *East European Journal of Psycholinguistics*, 2, 130-143. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.2.us>
- Vinkov, V. (2023). Social and psychological aspects of experience threats to identity in the war conditions. [In Ukrainian]. *Psykhoholichni Perspektivy*, 42, 24-37. [= Вінков 2023].
- Wilson, A. (2024). Ukraine at War: Baseline Identity and Social Construction. *Nations and Nationalism*, 30(1), 8-17. <https://doi.org/10.1111/nana.12986>
- Yaremchuk, S., Dyiak, V., Tushko, K. (2023). problems of the formation of Ukrainian cultural identity in the conditions of war. [In Ukrainian]. *The scientific and theoretical almanac «Hrani»*, 1, 105-111. [= Яремчук 2023].
- Zhurba, K., Shkilna, I. (2023). Formation of students' civic identity as conditions of national solidarity in wartime. [In Ukrainian]. *Advanced Linguistics*, 11, 146-153. [= Журба 2023].

Received 02.04.2024

ОЛЕНА ЗЛОБИНА

Тенденції змін національно-громадянської ідентичності під час війни: нарративний аналіз

На сьогоднішній день у соціологічному дискурсі існує консенсус щодо формування в українському суспільстві консолідованої національної ідентичності, в якій громадянський та етнічний елементи є неподільними. Дослідження змін національно-громадянської ідентичності в умовах гібридної та повномасштабної російсько-української війни фіксують збільшення кількості тих, хто самоідентифікує себе як громадянин України. Однак не ясно, в який спосіб ці зміни відбулися і що відбувається з тими, хто й раніше мав таку ідентичність. Мета цієї статті — зафіксувати зміни національно-громадянської самоідентифікації під впливом війни на особистісному рівні. Як емпіричний матеріал використано фрагменти 38 глибоких інтерв'ю, проведених у березні-квітні та вересні-жовтні 2023 року з вимушеними мігрантами. Частина інформантів на момент опитування залишалася за кордоном, частина повернулася додому. Із нарративів про те, як війна змінила їхнє життя, було виокремлено низку епізодів, в яких описано зміни, що відбулися з усвідомленням та переживанням національ-

но-громадянської ідентичності. Фіксація змін відбувалася у таких компонентах соціальної ідентифікації як: самокатегоризація; оцінка; важливість; прихильність та взаємозалежність; соціальна укоріненість; поведінкова участь. У результаті аналізу було вирішено такі тенденції: 1 — зміна місця національно-громадянської ідентичності серед інших групових належностей, перехід їх у статус домінуючої самоідентифікації; 2 — посилення позитивного ставлення до національно-громадянської ідентичності як зсередини, на особистісному рівні, так і ззовні, з боку інших національних спільнот; 3 — посилення важливості національно-громадянської самоідентифікації за рахунок її усвідомлення, трансформація прихованої важливості в явну; 4 — посилення емоційної прихильності внаслідок загострення відчуття того, що доля групи та особиста доля нерозривні; поєднання свого відчуття «Я» з груповим «Ми»; 5 — зміцнення соціальної включеності на тлі загального зростання міжособистісної підтримки; 6 — зростання поведінкових практик (мовних, культурних, волонтерських), спрямованих на посилення національно-громадянської ідентичності.

Ключові слова: національно-громадянська ідентичність, війна, самокатегоризація, самоідентифікація, нарративний аналіз

OLENA ZLOBINA

Trends of changes of national-civic identity during the war: narrative analysis

Today, in sociological discourse, there is a consensus regarding the formation of a consolidated national identity in Ukrainian society, in which the civil and ethnic elements are indivisible. Studies of changes in national-civil identities in the context of a hybrid and full-scale Russian-Ukrainian war record an increase in the number of those who self-identify as citizens of Ukraine. However, it is unclear how these changes occurred and what happens to those who previously had such an identity. The purpose of this article is to document changes in national-civic self-identification under the influence of war at the personal level. Fragments of 38 in-depth interviews conducted in March-April and September-October 2023 with forced migrants were used as empirical material. Some of the informants continued to remain abroad at the time of the survey, while others returned home. From the narratives about how the war changed their lives, a number of episodes were identified that described the changes that occurred in the awareness and experience of national-civic identity. Changes were recorded in the components of social identification as: self-categorization; evaluation; importance; attachment and sense of interdependence; social embeddedness; behavioral involvement. During the analysis, the following trends were identified: 1 — a change in the place of national-civic identity among other group affiliations, its transition to the place of the dominant self-identification; 2 — strengthening a positive attitude towards national-civic identity both from within, at the personal level, and from the outside, on the part of other national communities; 3 — strengthening the importance of national-civil self-identification due to its awareness, transformation of hidden importance into explicit one; 4 — increased emotional attachment due to an increased feeling that the fate of the group and personal fate are inseparable; unifying own sense of “I” with the group “We”; 5 — strengthening social inclusion against the backdrop of a general increase in interpersonal support; 6 — growth of behavioral practices (linguistic, cultural, volunteer) aimed at strengthening national-civic identity.

Keywords: national-civic identity, war, self-categorization, self-identification, narrative analysis